

Kazlepka, Zdeněk

**Johann Georg Herkommer a "stříbrný" oltář u brněnských
augustiniánů**

*Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. F, Řada
uměnovědná. 1993-1995, vol. 42-44, iss. F37-39, pp. [171]-186*

ISBN 80-210-1407-5

ISSN 0231-5025

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110752>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

ZDENĚK KAZLEPKA

JOHANN GEORG HERKOMMER A „STŘÍBRNÝ“ OLTÁŘ U BRNĚNSKÝCH AUGUSTINIÁNŮ

První etapa výstavby komplexu kláštera brněnských augustiniánů započala za převora Ondřeje Zirkla (1722–1736) roku 1732 podle projektu Mořice Grimma a vyvrcholila okázalou mariánskou slavností uspořádanou ku příležitosti korunování brněnského palladia „černé Madony“, Thaumaturgy dne 10. května 1736.¹ Ještě dříve než byl vydán ke korunovací obrazu konečný souhlas, jemuž předcházela dlouhá jednání s Římem, obrátil se převor Zirkel do jihu německého Augsburgu, aby zde dal vytvořit oltář, do kterého měl být zázračný obraz „malovaný svatým Lukášem“ nově zasazen. Oltář měl kromě svatostánku zahrnovat i šest svícňů, monstranci a kalich s paténou.² V tomto případě se jednalo o zcela neobvyklé kovotepecké a zlatnické dílo, jež mělo být součástí nově pořízené a s nádherou vyzdobené kaple Panny Marie při kostele sv. Tomáše. Z archivních pramenů se dovídáme, že tímto úkolem byl nakonec pověřen augsburský zlatník Johann Georg Herkommer.³

Jako o augsburském oltáři z kostela sv. Tomáše v Brně (od roku 1783 v kostele Nanebevzetí Panny Marie na Starém Brně) se o tomto Herkommerově díle zmiňuje August Prokop.⁴ Ten popisuje oltář jako nejvýznamnější stříbrnickou práci mezi oltáři a tabernákly na Moravě, jméno jeho autora však neuvádí. Prokop připomíná, že v roce 1734 nechal převor Zirkel u sv. Tomáše zrestaurovat a zároveň rozšířit mariánskou kapli, jejíž dřevěné stěny byly strženy a kaple byla

1 J. Royt, J. Mlčoch, *Kat. České nebe*. Praha 1993, s. 19.

2 Moravský zemský archiv Brno (dále cit. jako MZA Brno), E 4, 5: 31.

3 Johann Georg Herkommer byl v kontaktu s Moravou pravděpodobně již dříve. V letech 1717–1718 vytvořil pro jezuitu na Velehradě kalich. viz L. Uřešová, *Kat. Barokní zlatnictví ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze*. Praha 1974, č. kat 111, obr.; B. Samek, *Možnosti „objevů“ při terénním výzkumu uměleckých památek Moravy a Slezska*. In: 50. Bulletin Moravské galerie v Brně. Brno 1994, s. 48–49.

4 A. Prokop, *Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung IV*. Wien 1904, s. 1329.

obložena mramorem a vyzdobena obrazy.⁵ Dále uvádí, že všechno stříbro z antependií, figur, monstrancí a z četných darů putovalo do Augsburgu za účelem zhotovení nového oltáře z tepané pozlacené mědi a stříbra. Výzdoba kaple včetně oltáře prý stála 60 000 zlatých, samotný oltář 33 000 zlatých.⁶ O Johannu Georgu Herkommerovi se v souvislosti s mariánským „stříbrným“ oltářem u brněnských augustiniánů zmiňuje Cecilie Hálová – Jahodová.⁷ Podle jejího názoru figury andělů po stranách tabernáku vytvořil zlatník Herkommer podle modelů dodaných od kteréhosi brněnského sochaře. V poslední době se Bohumil Samek v několika pracích zmiňuje o Johannu Georgu Herkommerovi nejen v souvislosti s mariánskou slavností brněnských augustiniánů, ale i při jiné příležitosti.⁸

Údaje o životě a díle Johanna Georga Herkommera jsou velmi kusé. Nevíme přesně, kdy se narodil, ale můžeme se domnívat, že to mohlo být někdy mezi léty 1680 a 1690, protože roku 1712 získal mistrovský titul a oženil se s Annou Marií Semlerovou. Podruhé se oženil roku 1715. Životní a umělecká dráha Johanna Georga Herkommera se uzavřela roku 1754.⁹ Z jeho četného díla, které tvoří především liturgické předměty a předměty denní potřeby, se zachovaly některé mistrovské kusy.¹⁰ Podle smlouvy z roku 1714 zhotovil Johann Georg Herkommer pro klášter v Ochsenhausenu spolu s emailérem Reischlenem z Augsburgu monstranci osázenou drahými kameny. V letech 1728–1730 pracoval na pět metrů vysokém lustru ze stříbra a pozlacené mědi s vyobrazením Mariiny korunovace pro klášterní kostel ve Füssenu.¹¹ Zde spolupracoval s augsburským sochařem Bernhardem Bendlem, který pro něho zhotovil dva tucty dřevěných figur füssenských patronů včetně andělů jako modely (1796

5 Kaple byla zdobena i zrcadly. Johann Heinrich Rang (Spiegelmacher) z Vídně dodal 62 kusy zrcadel různých rozměrů za 403 zlatých (28. prosince 1735), viz MZA Brno, E, 4 5:31, f. 59–60.

6 V sepsání stavu klášterní pokladny roku 1737 za převora Christiana Obsolky, nástupce Ondřeje Zirkla, je údaj o 60 000 zlatých vydaných na oltář pro Thaumaturgu, viz MZA Brno, E 4, 3: 22.

7 C. Hálová-Jahodová, Brno. Stavební a umělecký vývoj města. Praha 1947, s. 202. Autorka uvedla zcela jiné údaje týkající se nákladů vynaložených na zhotovení oltáře (za 10 000 zlatých a to z 1800 hřiven stříbra).

8 B. Samek, Klášter augustiniánů v Brně. Brno 1993, s. 10, 30–31; též, Architektura v díle F. Ř. I. Ecksteina. In: SPFFBU F30–31, 1986–87, s. 54; též, viz pozn. 3; též, Umělecké památky Moravy a Slezska 1 /A–I/. Praha 1994, s. 186.

9 U. Thieme, F. Becker (ed.), Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, XVI. Leipzig 1923, s. 479; A. Werner, Augsburger Goldschmiede. Augsburg 1913, s. 96; M. Rosenberg, Der Goldschmiede Merkzeichen. 1–3. Frankfurt am Main 1922–1925, I. Band, s. 202, č. 851; H. Seling, Die Kunst der Augsburger Goldschmiede 1529–1868. 1–3. München 1980, s. 317–Johannu Georgu Herkommerovi patřila mistrovská značka s vyobrazením psa nebo s iniciálami IGH.

10 H. Seling, (cit. v pozn. 9), I. Band, s. 149, 156, 194, 228, č. kat. XIX, obr. 689, 1014, M. Rosenberg, (cit. v pozn. 9), s. 203–204.

11 Mědirytina Johanna Davida Kurigera s vyobrazením lustru datována 1730 v Augsburgu, viz M. Rosenberg, (cit. v pozn. 9), s. 203.

roztaveny). V roce 1732 vytvořil na objednávku pro mnichovský kostel Frauenkirche stříbrnou sochu Immaculaty.¹² Dřevěný model pro sochu zhotovil s největší pravděpodobností Egid Quirin Asam, autor kreslířského návrhu na model. Grafický list, který podle Herkommerovy Immaculaty vyryl Johann David Kuriger, se v jižním Německu a v zemích habsburské monarchie stal oblíbenou předlohou mnoha dalších soch s tímto námětem.¹³ K nesporným vrcholům tvůrčí aktivity Johanna Georga Herkommerna patří právě „stříbrný“ oltář zhotovený pro brněnské augustiniány v letech 1735–1736 v Augsburgu.¹⁴ I toto znamenité kovotepecké a zlatnické dílo vzniklo ve spolupráci s dalšími umělci (emailéry, osazovači drahých kamenů, sochaři a „kistlery“¹⁵). Objednávka oltáře se zcela jistě vymykala běžné produkci augsburských zlatnických dílen v první polovině 18. století. Ačkoliv v Augsburgu vznikaly v tomto období i rozměrnější zakázky, především mariánské sochy, lze konstatovat, že monumentální oltář byl v té době již anachronismem. Velké oltáře se v Augsburgu zhotovovaly především v průběhu 17. století. Materiálem pro ně bylo zvláště ebenové dřevo a stříbro používané na reliéfní desky, sochy a inkrustace. Taková díla jsou dnes známa například z dómu v Krakově, z Frederiksborgu, z Gallerie Borghese v Římě a z tzv. Reiche Kapelle mnichovské rezidence.¹⁶ Zakázky malých domácích oltářů nebo reliéfů s náboženskými tématy neměly v 18. století rovněž již takový význam jako v předchozích dvou stoletích. Z toho vyplývá, že v první polovině 18. století bylo vytvoření rozměrného oltáře z měděného plechu, s litými částmi, postříbřeného a pozlaceného, jakým je oltář brněnských augustiniánů, naprosto výjimečnou a ojedinělou záležitostí. Tato skutečnost řadí „stříbrný“ oltář mezi nejzajímavější kusy augsburského zlatnického umění, nejen z typologického hlediska, ale i s ohledem na jeho uměleckou kvalitu. Je proto s podivem, že toto vynikající dílo zůstalo nepovšimnuto umělecko-historickou literaturou věnující svou pozornost augsburskému zlatnictví.

V klášterním archivu brněnských augustiniánů je základním pramenem pro poznání díla tzv. „Specification des Altars, wie das Model anzeygen thut“.¹⁷

12 M. Hering-Mitgau, Silberfiguren. Entwurf. Ausführung. Nachbildung. In: Studien zur Werkstattpraxis der Barockskulptur im 17. und 18. Jahrhundert, Posen 1992, s. 360–363.

13 Podle této Kurigerovy rytiny zhotovil např. Ignác Lengelacher dřevěnou sošku Immaculaty v 30. letech 18. století (dnes v Moravské galerii v Brně), viz V. Kratinová, Kat. Baroko. Stálá expozice starého umění. Moravská galerie. Brno 1992, č. kat. 7.

14 M. Rosenberg, (cit. v pozn. 9), s. 204, zde zmínka o mědirytině oltáře v klášteře u sv. Tomáše v Brně na Moravě, kterou vyryl Jacob Gottlieb Thelot z Augsburgu, (cit. v pozn. 33). Autor poznamenal, že neví, zda oltář ještě existuje.

15 Pro německý termín „Kistler“, ev. „Silberkistler“, neexistuje adekvátní český výraz. Jednalo se o pomocného uměleckého řemeslníka, který zhotovoval sokly pro stříbrné sochy, malé ornamentální části (listovní apod.), významnější z těchto uměleckých řemeslníků vytvářeli např. nábytek, šperkovnice, pláště stolních hodin — to vše zdobili stříbrným kováním, drahými kameny, intarziemi a dýhováním. Viz H. Seling, (cit. v pozn. 9), III. Band, s. 11.

16 H. Seling, (cit. v pozn. 9), I. Band, s. 41, 54–55.

17 MZA Brno, E 4, 5:31, f. 56, viz „Příloha I“. Smlouva mezi J. G. Herkommerem a augusti-

Tato „specifikace“ — bohužel nedatovaná — vznikla pravděpodobně na základě smlouvy uzavřené mezi zlatníkem Herkommerem a augustiniány, případně ji předcházela. Dovídáme se z ní o existenci modelu oltáře a také další důležité informace: Oltář měl být vysoký 15 stop a mistr se zavázal, že i s monstrancí bez drahých kamenů a se šesti oltářními svícny vysokými 2,5 stopy celkové náklady na měď a stříbro včetně práce nepřesáhnou sumu 19 000 zlatých. Termín model však v naší interpretaci nelze použít zcela jednoznačně. Mohlo se jednat jak o kreslířský návrh, tak o dřevěný model oltáře. V druhé části „specifikace“ se Johann Georg Herkommer zavazuje, že dílo dokončí do roka a do dne, a pokud mu při práci zbude měď či stříbro, že si je ponechá a bude s nimi nakládat, pokud nedostane zaplacen. Další průběh prací na oltáři dokumentuje korespondence zasílaná z Augsburgu do Brna jistým Johannem Battistou Brentanem, který jako agent převora Ondřeje Zirkla dohlížel na průběh prací na oltáři. Dochoval se i dopis samého Johanna Georga Herkommera napsaný prelátu Zirklovi dne 19. dubna 1735 a to ve spěchu, jak umělec poznamenal pod svým podpisem.¹⁸ Zlatník Herkommer děkuje prelátu za finanční obnos, který dostal 12. dubna prostřednictvím jistého pana Josepha Zacherle — je to oněch 3 500 zlatých zaslaných Johannu Georgu Herkommerovi dne 4. dubna 1735 z Norimberku, zmíněných v sumáři výdajů na stavbu kláštera. Mistr také píše, že „was nun die mir überschickte Engel anbelang, sind schon gut gemacht und miesam genug“, ale shledává je o 9 palců vyšší než 3,5 stopy, a proto bude potřebovat více stříbra. Na závěr dopisu pak poznamenal, že „wann man mir die Handt nicht schwert ich weiß schon wie es ausseht“. V polovině dubna roku 1735 mohl mít tedy Johann Georg Herkommer promyšlenou skutečnou stříbrotepeckou podobu díla. Z Brentanovy korespondence plyne, že již v září roku 1735 byl oltář z velké části rozpracován, neboť Johann Battista Brentano blahopřeje převoru Zirklovi „zu einen sehr kunstreichen und alhier niemahls gesehenen wohlgearbeiteten Werk, die Cron von Kupfer ist wirklich vergoldet, auch also schön und hoch im Gold, da von allen gelobt wird, noch diese Wochen wird der Baldachin vergoldet werden, Gott gebe sein Gnad dazu, und noch ferners bis zur Endigung“.¹⁹ Johann Battista Brentano obdivuje i oněch šest oltářních svícnu a oceňuje nejen jejich uměleckou a řemeslnou kvalitu, nýbrž i namáhavou práci. Ujišťuje rovněž převora Zirkla, že bude spokojen, až dílo uvidí. V této době vzrostly náklady na zhotovení oltáře, které zahrnovaly i některé další výdaje (součástí smlouvy bylo i zhotovení biskupské berly a práce „kistlera“²⁰, truhláře a zámečníka), na část-

niány ze 4. 10. 1734. In: MZA Brno, E 4, 2:27, f. 88–92 — t. č. neznámá; dále viz B. Sámek 1986–87, (cit. v pozn. 8), s. 54.

18 MZA Brno, E 4, 5:31, f. 78 (Dopis zlatníka Herkommera převorovi Zirklovi ze dne 19. dubna 1735).

19 MZA Brno, E 4, 5:31, f. 75–77 (Dopis Johanna Battisty Brentana převorovi Zirklovi ze dne 5. září 1735), viz „Příloha 2“.

20 V případě „stříbrného“ oltáře u brněnských augustiniánů by takovým uměleckým řemeslníkem u Johanna Georga Herkommera mohl být Christian Friedrich Rudolph, či jiný pomocný řemeslník, jehož dílem jsou všechny lité části, včetně ornamentálního zdobení.

ku zhruba 25 000 zlatých.²¹ V prosinci 1735 sděluje Johann Battista Brentano převorovi o Herkommerovi, „da er etlich Wochen Beth legerig worden und ist dato noch nicht in Standt 50 Schritt zumachen denn die Füsse tragen ihn nicht, und kan sehr wenig redten, dieses hat in den Werkh selbst ein Hemung gemacht, und ist mir sehr Angst worden. Ich bin schier auf die Meinung gerathen, als wann er wäre verhext worden, alleinig das Gnaden Bild zu dessen Ehr er es pretiose Werkh angefang, hat geholfen und in bald wird alles in Standt komben“. Z dopisu dále vyplývá, že oltář je vyšší, než stálo ve smlouvě, přesto může být převor spokojený, protože „nach der Kunst und Proportion muß doch alles gemacht werden“. Johann Battista Brentano se už postará o vizitaci díla a o to, aby se náklady neúměrně nezvyšovaly. Teprve až bude oltář osazen na postament se uvidí, co jiného bude nutno jako další ještě přidat, „damit doch das Auge contento hat“, a aby to nepoškodilo samo dílo.²² Z důvodů, které byly výše uvedeny, zaslal Johann Georg Herkommer v lednu 1736 prostřednictvím Brentana „Papierform“ oltáře vysokého 18, 5 stop (tzn. o 3,5 stopy vyšší než stálo ve smlouvě).²³ Johann Battista Brentano ji pak dal s sebou vídeňskému obchodníkovi Orhsetovi, který ji asi předal Ondřeji Zirklovi. Umělec poslal dále převorovi „der Grundtriss von dem Fuess des Altars in der schwarzen Kunst“, a následovala kresba oltáře. Podle Brentanových slov „in denen Zeichnung kan unmöglich alles angedeutet werden, und wird das Original umb viel übertreffen“.²⁴

Převor měl současně rozhodnout, jakým způsobem bude oltář dopraven na místo určení. Brentano mu navrhuje cestu po vodě, neboť cesta po souši prý přijde velmi draho a do středy před letnicemi by se to nestihlo.²⁵ Můžeme se tedy hypoteticky domnívat, že oltář měl být do Brna dopraven po Dunaji přes Vídeň, a to příštího roku o letnicích, tj. v měsíci květnu roku 1736. V pramelech se dochoval i originál převorovy žádosti adresované dne 25. června 1735 na císařskou Ministeriální bankodeputaci ve Vídni (Ministerial Banco Deputation).²⁶ V žádosti stojí, že ve Svaté říši římské v Augsburgu byl z majetku církve objednan svatostánek, zhotovený z 500 hřiven stříbra a 1200 hřiven mědi, a který má být dopraven do Brna. Převor žádá, aby na oltář nebylo uvaleno mýto, neboť dílo není předmětem žádné obchodní transakce, nýbrž slouží k uctění záračného obrazu Panny Marie. Ondřej Zirkl doslova píše, „da diese zu Ehren

21 MZA Brno, (cit. v pozn. 19).

22 MZA Brno, E 4, 5:31, f. 72–73 (Dopis ze dne 12. prosince 1735). Johann Battista Brentano sděluje převorovi kláštera, že oltář byl proveden ještě vyšší, a proto bylo třeba více mědi (1574 hřiven), z toho „300 Markh wiegt zirca der Tabernakel so aber noch vergoldt muß worden und an Silber ist wirklich gefertigter 655 Markh“.

23 MZA Brno, E 4, 5:31, f. 83–85 (Dopis ze dne 27. února 1736).

24 MZA Brno, (cit. v pozn. 23).

25 MZA Brno, (cit. v pozn. 22).

26 MZA Brno, E 4, 5:31, f. 69–71 (Žádost Ondřeje Zirkla zasláná dne 25. června 1735 na Ministeriální bankodeputaci ve Vídni. Převor žádá o osvobození oltáře od cla během převozu do Brna).

Gottes beschehende Nachsehung hundertfach dem durchleuchtigsten Ertzhaus Österreich alia via ersetzt wird“. O tom, kolik dostal zlatník Herkommer za zhotovení oltáře zapláceno, jsou zprávy v pramenech nedostatečné. V sumáři výdajů na stavbu si lze v prosinci 1734 přečíst: „dem Augsburger Goldschmiedt zur Verfertigung des Altars in der neuen Capelle geben...7500 flr.“.²⁷ V sumáři stojí dále 26. června 1735 poznamenáno: „Von Nirnberg des 4. Marti seind H. Herkomer geschickt worden...3500 flr., den 18. Juni aber mahl seind geschickt...3000 flr.“.²⁸ To znamená, že ke 26. červnu 1735 bylo zlatníku Herkommerovi vyplaceno 14 000 zlatých. Z Brentanovy korespondence víme, že zaslání peněz vážlo, a proto musel Johann Battista Brentano z přátelství k umělci sáhnout do vlastní kapsy a půjčit mu asi 6 000 zlatých, co se, jak píše, obrátilo proti němu samému.²⁹

Z dopisů mezi prelátem a jeho agentem lze dále shrnout, že oltář byl dokončen počátkem března 1736³⁰ a do Brna se dostal před velikonoce, či o den později.³¹ Souběžně s dokončováním oltáře vznikla v Augsburgu kresba hotového díla³², podle níž mohly být na prelátovu objednávku zhotoveny dvě mědirytiny zobrazující „stříbrný“ oltář z přední a zadní strany.³³ Obě rytiny jsou součástí sborníku „Conchylium Marianum“ (Ulita mariánská) vydaného ke korunovací obrazu roku 1736.³⁴ Vedle jména rytece, kterým byl Jacob Gottlieb Thelot,³⁵ jsou na obou grafických listech uvedena další tři jména, včetně Johanna Georga Herkommera. Ačkoliv se v archivních pramenech tato jména mimo zlatníka Herkommera nevyskytují, můžeme, byť s opatrností, říci, že autorem architektonického návrhu oltáře by mohl být Christian Friedrich Rudolph (1692–1754)³⁶

27 MZA Brno, E 4, 2:20, f. 27.

28 MZA Brno, E 4, 2:20, f. 31.

29 MZA Brno, (cit. v pozn. 19).

30 MZA Brno, E 4, 5:31, f.63 (Dopis ze dne 19. března 1736).

31 MZA Brno, (cit. v pozn. 23).

32 MZA Brno, (cit. v pozn. 23).

33 Jacob Gottlieb Thelot, Přední strana „stříbrného“ oltáře, mědiryt, papír s filigránem 640x425 mm, viz: Conchylium Marianum vetustissimae, venustissimae Gemmae Moraviae. Seu: Tractatus, Augustissimae coeli, terraeque Reginae Mariae in antiquissima, thaumaturga sua imagine a Divo Luca Evangelista depictae,[...]Brunae Moravorum in Basilica Fratrum Eremitarum S.M.P. Augustini gratiis miraculis[...]clarissimae /.../, viz V. Dokoupil, Soupis brněnských tisků. Staré tisky do roku 1800. Brno 1978, č. 1736/34, s. 191n. Rytina s nápisem: „Dieser so wohl Herrlich, als pretioser, mit besonderer Kunst aus Silber und fein vergoldetem Kupfer aussgearbei=teter Altar, So in der höhe 19. in der breite 9. Schueh betraget, ist samt andren darzu erfordernten Stücken, als/Monstranz, Kölch, und 6. Silberen Altar=Leuchteren, zu Ehren dess Wunderthätigen Mutter Gottes Bild eines Hoch=/Löblichen Stüfft und Closters zu S. Thomas nächst Brün in Mähren Ord. Ermit. S. Augustini, wohin solches/alles gehörig, Anno 1735, in Augspurg verfertigt worden“. Jacob Gottlieb Thelott, Zadní strana „stříbrného“ oltáře, mědiryt, papír s filigránem 625x425 mm, viz: Conchylium Marianum,[...] Rytina s nápisem: „Abbildung der hinteren Seite von eben diesem Altar“.

34 Conchylium Marianum, (cit. v pozn. 33).

35 N. Lieb, in: U. Thieme, F. Becker, (cit. v pozn. 9), XXXII, 1938, s. 591.

36 N. Lieb, in: U. Thieme, F. Becker, (cit. v pozn. 9), XXIX, 1935, s. 159.

z Augsburgu a kreslenou předlohu pro rytinu vytvořil Johann Jacob Herkommer, pravděpodobně bratr, či jiný člen rodiny Herkommerů. Johann Georg Herkommer jako zlatník je pak tím nejdůležitějším umělcem, který převzal tabernákl z měděného plechu a litých částí, včetně andělů, a zlatnicky vše zpracoval do konečné podoby a celku.³⁷ Který sochař vytvořil předlohy pro oba anděly nesoucí obraz je nám neznámo. Dá se předpokládat, že jím byl místní umělec. Pro připsání předloh nějakému brněnskému sochaři, jak poznamenala Cecilie Hálová-Jahodová — snad Janu Jiřímu Schaubbergerovi? — nenacházím žádné důkazy.

Otázkou dále zůstává, zda byla vyzdobena i zadní strana oltáře. Na grafickém listu je opatřena kopií Thaumaturgy v umělecky zdobeném rámu, pod níž je v kartuši zobrazen sv. Lukáš malující obraz Madony. Zda-li k této úpravě opravdu došlo, nevíme, i když v Herkommerově dopise je zmínka o tom, že i na zadní stranu „ein Kobia hinnein kombt uns auch geehrt werden“.³⁸ Podobná rytina s vyobrazením „stříbrného“ oltáře, dnes v Moravské galerii v Brně, pochází od brněnského rytece Františka Antonína Mayera.³⁹ Na tomto výtvarně méně zdařilém grafickém listu je naznačeno umístění oltáře v kapli a to ve vítězném oblouku zdobeném na obou stranách zavěšenými rozžatými lucernami.⁴⁰ Tyto grafické listy měly na jedné straně uchovat umělecké dílo vzniklé k uctění zářného obrazu matky Boží na věčné časy, na druhé straně měly sloužit jako upomínkové listy pro všechny poutníky a věřící, kteří se účastnili velkolepých oslav korunovace obrazu.

Ke „stříbrnému“ oltáři u brněnských augustiniánů se nepochybně vztahují dvě kresby ve sbírkách Moravské galerie v Brně.⁴¹ Kresby jsou návrhem (modellem) k oltáři, na němž je umístěn uctíváný obraz. Z obou prací je zřejmé, že právě na orámování obrazu a jeho zakomponování do oltáře je soustředěno nejvíce pozornosti. První projekt je monumentálnější a je umístěn v mělké nice. Jedná se o typ oltáře s tumbovitou menzou přístupnou po dvou stupních a s portálovým edikulovým retábulem. Edikulu retábula rámuje po stranách dva sloupky (či polosloupky) s dekorativními hlavicemi, na něž přes náběh kladí dosedá pří-

37 Kalich s paténou byl zhotoven později, jak dokládá smlouva s Johannem Georgem Herkommerem ze dne 3. listopadu 1736 v Augsburgu. Smlouva udává, že kalich s paténou přijde na 230 zlatých, včetně drahých kamenů (smaragd, granát) a patnácti plátků stříbra na posvěcení. Celý soubor měl vážit 5 hřiven a 10 lotů.

38 MZA Brno, (cit. v pozn. 18).

39 Stejný rytec vytvořil i rytinu milostného obrazu Panny Marie Brněnské uctívaného sv. Augustinem a sv. Tomášem, srov. J. Royt, J. Mičoch (cit. v pozn. 1), s. 30, č. kat. 159, obr. s. 19.

40 Franz Anton Mayer, „Abbildung des Altars der Gnadereichen Mutter Gottes bey Sanct Thomas nächst Brunn“, mědiryt, papír 448x282 mm. Moravská galerie v Brně, inv. č. C 26547.

41 Jan Jiří Schaubberger? Návrh oltáře, kresba perem lavírovaná tuší, okr, papír 405x275 mm. Moravská galerie v Brně, inv. č. B 9711. Jan Jiří Schaubberger? Návrh oltáře (ozn. N.3.), kresba perem lavírovaná tuší, okr, papír 450x270 mm. Moravská galerie v Brně, inv. č. B 9712.

mými úseky polokruhová archivolta zdobená ve vrcholu paprskovou svatozáří se jménem Panny Marie a završená korunou. Archivoltu zdobí štukový motiv podobný boltci. Po stranách retábula oltáře jsou na vysokém soklu (na něm spočívá ostatně celé retábulum) umístěny sochy dvou stojících andělů. Uvnitř edikuly nad tabernáklem je bohatě zdobený rám obrazu nesen figurální skupinou dvou andělů a andílka. Kresba je velmi kvalitně provedena, jemné lavírování je doplněno zlatým kolorováním, které označuje pozlacené části oltáře. Druhý návrh (rovněž modello) se typem retábula blíží, i když vzdáleně, výsledné podobě retábula „stříbrného“ oltáře. Tvoří je jakási konkávně vypnutá stěnová architektura, která obemyká členitou, rovněž tak tumbovitou, menzu se svatostánkem. Na bočních křídlech zakončených volutami jsou umístěny sochy stojících andělů. Vrchol oltáře je tvořen konkávně prohnutou a nad rámem obrazu prolomenou římsou, nad níž je pod baldachýnem s korunou paprsková svatozář se jménem Panny Marie. Vrchol retábula je po stranách navíc zdoben figurami dvou andílků. Rám pro mariánský obraz je tvořen (stejně jako u prvního návrhu) rokokovými motivy s mřížkou a vyrůstá přímo ze svatostánku (v prvním případě je nesen skupinou figur na oblacích). Zdánlivou podobnost s augsburským oltářem lze nalézt v baldachýnu s čabrakami a zlatou korunou na jeho vrcholu, rovněž tak i v umístění obou andílků na vrcholu retábula a ve volutách na křídlech. Kresba je opět velmi kvalitní, lavírovaná, se zlatým kolorováním.

Z porovnání obou návrhů se „stříbrným“ oltářem nelze vyvodit, zda tvůrce návrhu oltáře byl s kresbami seznámen, či nikoliv. Uvedené shody pravděpodobně vyplývají z užívání již zavedených schémat při prezentaci či glorifikaci oltářních nebo mariánských obrazů. Kreslířská modella z Moravské galerie v Brně se od „originálu“ liší nejen stylem, ale i funkcí. Oba návrhy byly určeny pro sochařskou a štukatérskou výzdobu, nikoli pro kovotepecko-zlatnickou práci, která předpokládá mnohem jemnější a preciznější provedení návrhu. Ostatně „originál“ byl proveden jen jako tabernákl s baldachýnem a netýkal se oltářní menzy, která byla provedena až na místě instalace oltáře. U sochařských návrhů z Moravské galerie je však menza nedílnou součástí celého projektu. Autorem obou návrhů by mohl být brněnský sochař Jan Jiří Schaubberger (zemřel 1744), který byl ve třicátých letech pro brněnské augustiniány činný v kostele sv. Tomáše, kde provedl ve štku andělské figury na oltáři s pozdně gotickým korpusem.⁴² Štuk mu byl velmi blízký tím, že v tomto poddajném materiálu uplatnil své zkušenosti v řadě dalších oltářů. Pomůckou atribuce by navíc mohla být i stylová analýza figur andělů z oltářních tabernáklů na obou kresbách. Pro přesvědčivé přiřčení návrhů Janu Jiřímu Schaubbergerovi nemáme však zatím dostatek srovnávacího materiálu (Schaubbergerovy kresby neznáme) a opory se nám nedostává ani v pramenech. (Dlužno jen poznamenat, že v již zmíněných sumářích výdajů na stavbu se u Schaubbergerova jména objevují značné finanční část-

42 M. Stehlík, Sochařství vrcholného baroka na Moravě. In: Dějiny českého výtvarného umění II/2. Od počátků renesance do závěru baroka. Praha 1989, s. 515–516.

ky!)⁴³ Rovněž tak pro časové vročení kreseb nemáme přímé důkazy. Můžeme vyjít pouze z předpokladu, že oba návrhy vznikly ještě před uzavřením smlouvy s Johannem Georgem Herkommerem v době zahájení přestavby mariánské kaple (či před jejím zahájením) u kostela sv. Tomáše, i když jejich vznik lze posunout ještě dále, a to k roku 1727, kdy bylo započato jednání s Římem o korunovací obrazu. Obě kreslířská modella lze tedy hypoteticky datovat termíny *post quem* 1727 a *ante quem* 1734.

Augsburský „stříbrný“ oltář určený pro mariánskou kapli augustiniánského kostela sv. Tomáše v Brně (dnes v kostele Nanebevzetí Panny Marie na Starém Brně) představuje ojedinělou kovoliteckou a současně stříbrotepeckou práci. V našich zemích ho lze srovnat s oltáři poutních kostelů na Svaté hoře u Příbrami a na Klokotech u Tábora, či s náhrobkem sv. Jana Nepomuckého v katedrále sv. Víta v Praze. Herkommerův „stříbrný“ oltář pocházející ze stejné doby jako náhrobek sv. Jana Nepomuckého je tvarově nesmírně bohatý a zajímavý. Jeho architektonický rámec je téměř popřen rokokovou plastickou složkou (motivy mušlí, květinové ornamenty, maskarony), která ve své přebujelosti pražské dílo předčí. O jeho kráse podal svědectví již Johann Battista Brentano, když se obdivně vyjadřoval o řemeslných a uměleckých kvalitách díla. Například na jednom oltářním svícnu, který byl součástí souboru, našel 85 kusů „allerlei künstlich gefertigte Auszierungen, das geschlagene Silber und Laubwerk ist also leicht getrieben“.⁴⁴ Stylovým projevem patří „stříbrný“ oltář do jihoněmeckého rokokového prostředí, v němž ostatně také vznikl. Naproti tomu klasizující náhrobek sv. Jana Nepomuckého je stylově ovlivněný vídeňským uměním 2. čtvrtiny 18. století. Jestliže měl pražský náhrobek připomínat lod víry, která pluje úzkým prostorem svatovítského ochozu, pak „stříbrný“ oltář brněnských augustiniánů je aluzí jména Maria, které v hebrejské podobě Mirjam znamená „Hvězda mořská“ (lat. *Stella maris*).⁴⁵ Snad se oba andělé právě vynořili z mořských vln a tiše nesou vzhůru pod baldachýn s korunou onen tolik opěvovaný a zázraky opředený obraz Panny Marie. Vlny zde znázorňují čtyři do stran vyčnívající útvary zdobené motivem ulity s mušlí a dvěma andílky. Navíc bizarní maskarony umístěné po stranách pilířů pod baldachýnem zobrazují jakési mořské démony a mají zcela jistě apotropaeickou funkci. Ta měla zajistit magickou ochranu obrazu před nebezpečím a vzácnou památku tak uchovat pro lidstvo na věky.

Původ snímků — Nachweis der Abbildungen

Archiv autora: 1, 2; Moravská galerie Brno: 3, 4 (Alena Urbánková), 5 (Irena Armutidisová).

43 Za štukatérské práce (včetně obložení mramorem) v obou kaplích v kostele sv. Tomáše u brněnských augustiniánů bylo sochaři Schaubbergerovi zaplacen 4516 zlatých, viz MZA Brno, E 4, 3:22 (Dluhy nezaplacené k 1. lednu 1736).

44 MZA Brno, (cit. v pozn. 19).

45 Srov. s názvem sborníku *Conchylum Marianum*, (cit. v pozn. 33).

JOHANN GEORG HERKOMMER UND DER „SILBERNE“ ALTAR BEI DEN BRÜNNER AUGUSTINERN

Die erste Etappe des Aufbaus des Klosterensembles der Brünner Augustiner fand durch eine prunkhafte Marienfestlichkeit, die zu Ehren der Krönung des Bildes der „Schwarzen Madonna“ Thaumaturga am 10. Mai 1736 veranstaltet wurde, ihren Höhepunkt. Noch bevor in Rom die endgültige Zustimmung zur Krönung des Bildes gegeben worden war, wandte sich der Prior Andreas Zirkel an den Augsburger Goldschmiedemeister Johann Georg Herkommer in Augsburg, mit dem er einen Vertrag über die Anfertigung des Altars, in den jenes wundertätige Bild neu eingesetzt werden sollte, abgeschlossen hatte. Es handelte sich um ein Werk der Metallgießer- und Silberschmiedekunst, das einen Bestandteil der neu errichteten und neu ausgeschmückten Kapelle der hl. Jungfrau Maria in der Thomaskirche bilden sollte. Es entstand ein Meisterwerk, das in seiner Gesamtheit einen Tabernakel mit einem Baldachin, sechs Altarkerzenständer, eine Monstranz und einen Kelch mit einer Patene bildet.

Auf der Grundlage der Archivquellen läßt sich sagen, daß der Altar Anfang März 1736 fertig war und daß zur gleichen Zeit der Fertigstellung in Augsburg ein Kupferstich von Jacob Gottlieb Thelot entstand, der das Aussehen des Altars festhält. Ein ähnlicher Stich mit der Darstellung des „silbernen“ Altars, heute in der Mährischen Galerie in Brünn, stammt von dem Brünner Kupferstecher Franz Anton Mayer. In der Mährischen Galerie werden noch zwei Zeichnungen mit Altarentwürfen aufbewahrt. Der Autor der beiden Entwürfe könnte der Brünner Bildhauer Johann Georg Schauburger sein, der in den 30-er Jahren des 18. Jahrhunderts in den Diensten der Brünner Augustiner stand und in der Thomaskirche tätig war. Der „silberne“ Altar entstand in Zusammenarbeit mit anderen Künstlern. Obwohl in dem das Entstehen des Altars betreffenden Briefwechsel deren Namen nicht vorkommen, können wir nach der Betrachtung der zwei Stiche aus dem Conchylium Marianum behaupten, daß sie uns nicht unbekannt sind. Urheber des architektonischen Entwurfs des Altars war Christian Friedrich Rudolph aus Augsburg und die Zeichnung für den Kupferstich fertigte Johann Jakob Herkommer an. Johann Georg Herkommer gab dann als Goldschmiedemeister dem Altar seine Gesamtgestalt und Form.

Der „silberne“ Altar bei den Brünner Augustinern in der Thomaskirche, heute in der Mariä-himmelfahrtskirche in Alt Brünn, sollte eine Allusion auf den Namen Maria darstellen, der hebräisch Miriam, d. h. „Stern auf dem Meer“ (lat. Stella maris) bedeutet. Wenn wir nämlich den Altar genauer betrachten, kann uns nicht entgehen, daß die Engel eigentlich aus den Wellen des Meeres auftauchen und still jenes soviel besungene und voller Wunder umgebene Bild der Jungfrau Maria unter den Baldachin mit der Krone tragen.

Übersetzt von R. Rothenhagen

JOHANN GEORG HERKOMMER A „STŘÍBRNÝ“ OLTÁŘ
U BRNĚNSKÝCH AUGUSTINIÁNŮ

Příloha 1

MZA Brno, E 4, 5:31, f. 56.

Specification des Altars, wie das Model anzeygen thut

Das Altar kombt in die Höhe 15 Schuh hoch, wozu Silber dar zu erforderlich ist 500 Markh, das Markh aber auf das lüchtteste sambt der Arbeit per 21 flr.

ertraget in einer Summa 10500 flr.

Was aber das Kupfer anbelangt, welches zum Vergolden kommt, ertraget 1200 Markh, vor jedes Markh sambt Macherlohn auf das lüchtteste per 5 flr.

ertraget in einer Summa 6000 flr.

worunter auch die Monstranz ohne Stein begriffen ertraget alles in einer Summa 16500 flr.

Was die Leuchter betrifft, kombt einer in die Höhe 2,5 Schuh, jeder hat an Gewicht 15 Markh, woran als 6 Leuchter kommen an Gewicht 90 Markh,

die Markh per 21 flr. thut 1890 flr.

Verobligierung des Goldschmiedts

Primo: Hiermit verobligiere ich mich Ihro Hochwürden und Gnaden, wann ein Stück an der Arbeit, es sei Silber oder Kupfer desstwan möchte übrig stark sein, welches nicht zu gebrauchten wäre, will ich vor mich behalten, und Gut haben, oder aber nicht recht vergelt sein, solte ich der vorstehen will.

- Wie ich es auf die Zeit versprich alles in Jahr und Tag zu verfertigt, kan ich dan vor angehalten sein.

Příloha 2

MZA Brno, E 4, 5:31, f. 75–77.

Johann Battista Brentano po té, co srovnal daný stav s tím, co se má ještě udělat, byl nucen upravit smlouvu:

1200 Markh Kupfer..... per 5 flr 6000 flr.

500 Markh Silber per 21 flr 10500 flr.

6 Leuchter, so 71 Markh wogen per 21 flr. macht es 1500 flr. im Contract per Fehler

glaublich..... 1000 flr.

und vor die Monstranz 500 flr.

18000 flr.

Kistler, Schreiner, Schlosserarbeit circa..... 500 flr.

Bischoffstab und Kõlch circa 500 flr.

19000 flr.

ohne Riegl, Quasten und andere Auslagen

Auch aber finde, da er höchst nõtigh wird haben müssen:

1800 Markh Kupfer..... per 5 flr 9000 flr.

736 Markh Silber per 21 flr 15456 flr.

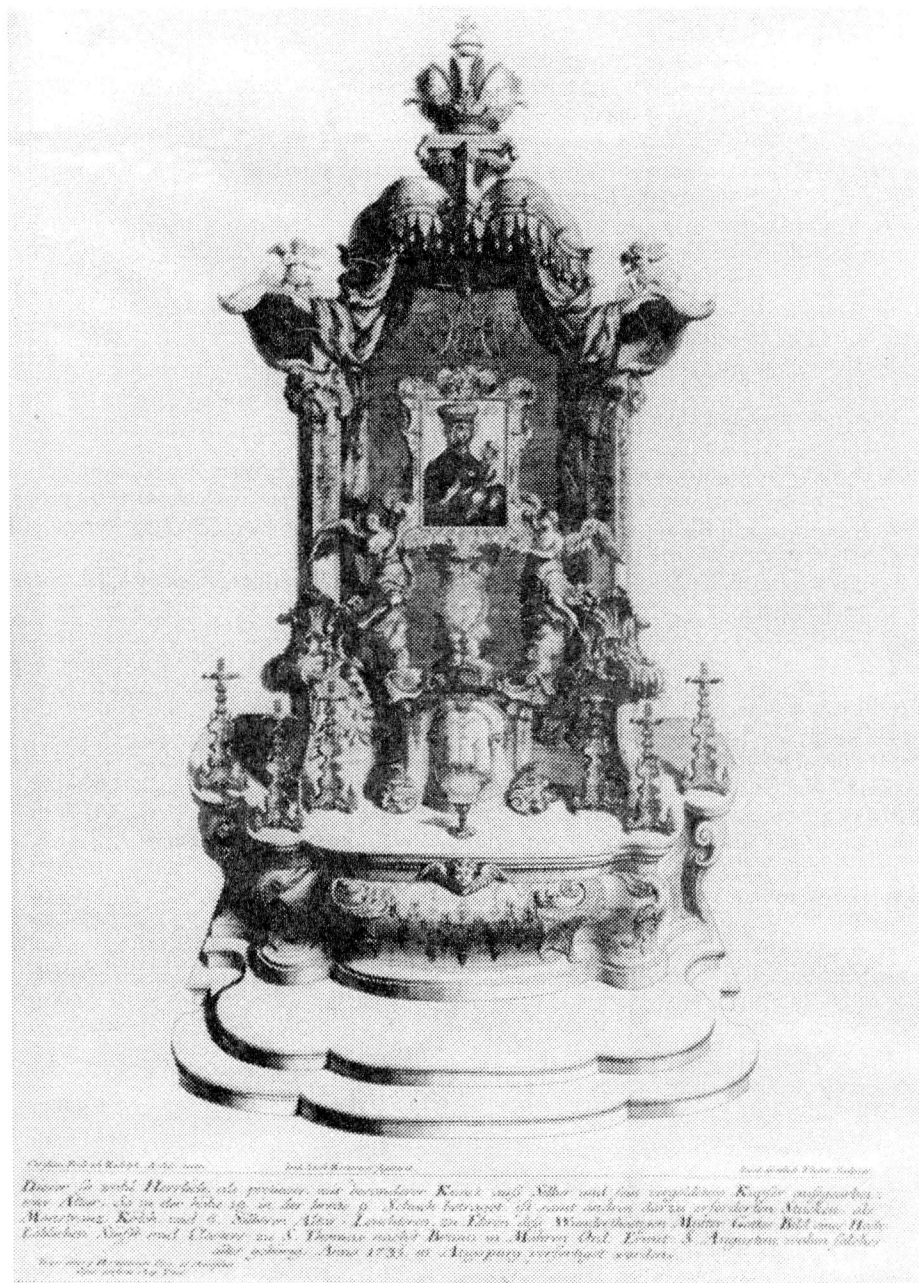
Kistler und Schlosser 500 flr.

24956 flr.

ohne Riegl, Quasten und andere Auslagen

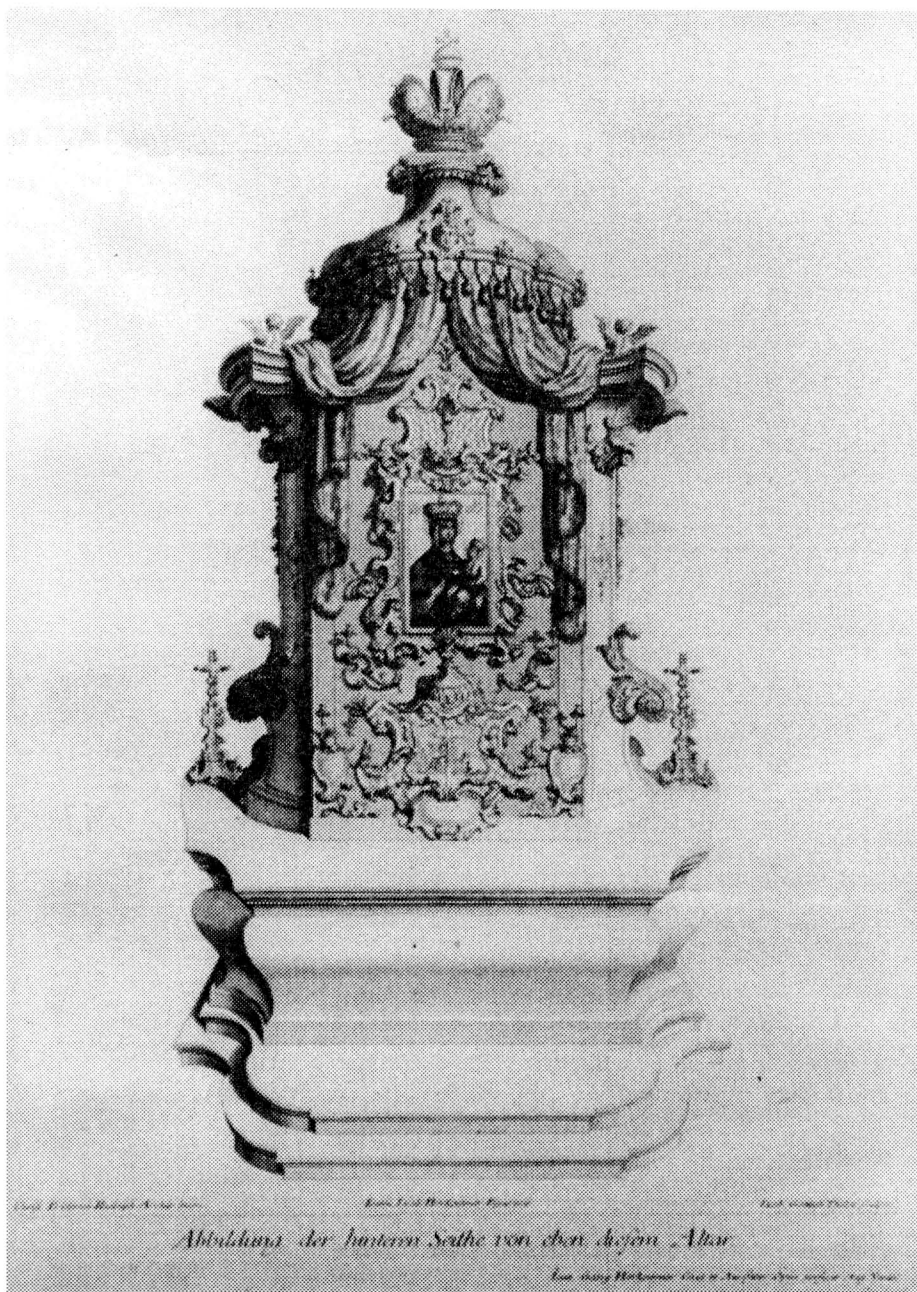
Příloha 3

(Marka a lot jsou jednotky váhy pro vzácné kovy: 1 marka = hřivna (vídeňská) = 24 karátů zlata, tj. 280,006 g nebo 16 lotů stříbra, 1 lot ...1/32 libry, 1 marka ...1/2 libry)

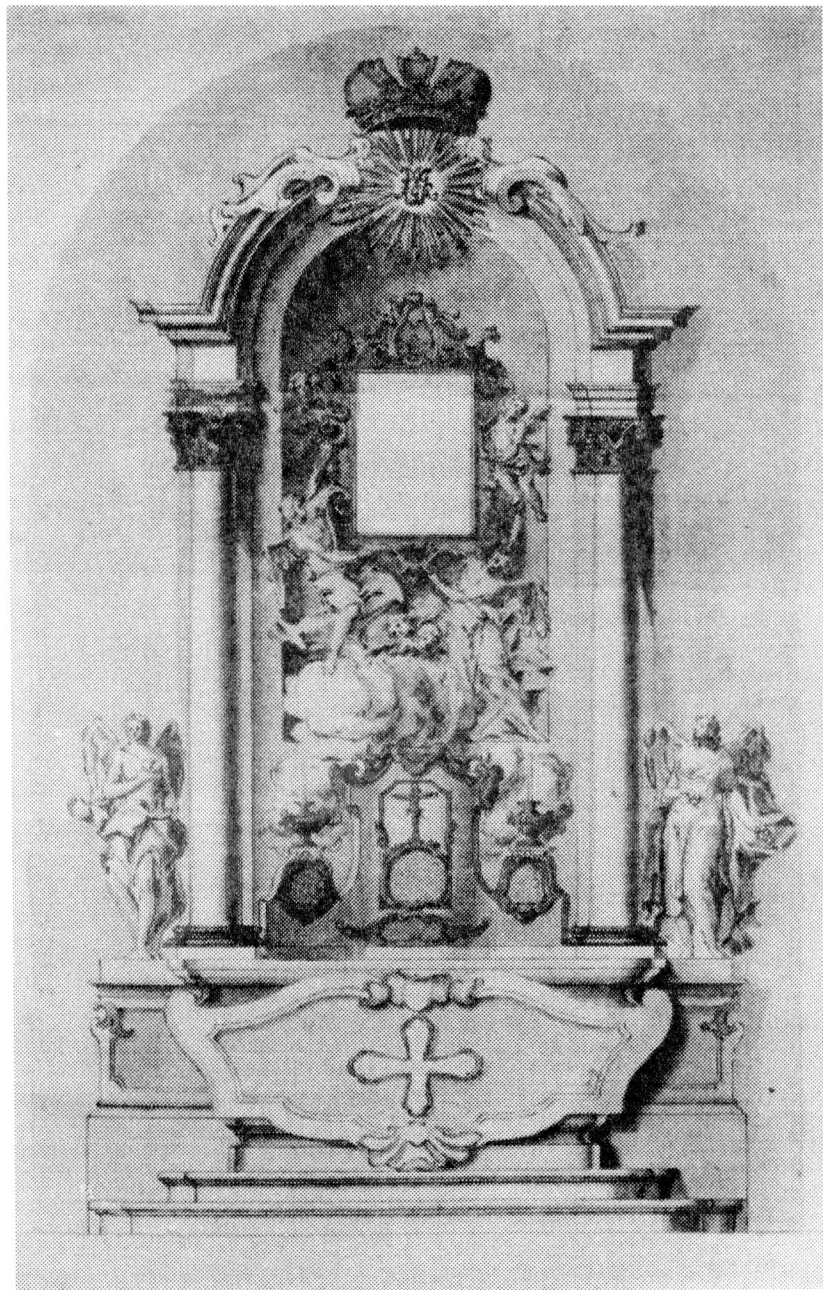

1. J. G. Thelot, Přední strana „stříbrného“ oltáře brněnských augustiniánů.

JOHANN GEORG HERKOMMER A „STŘÍBRNÝ“ OLTÁŘ
U BRNĚNSKÝCH AUGUSTINIÁNŮ

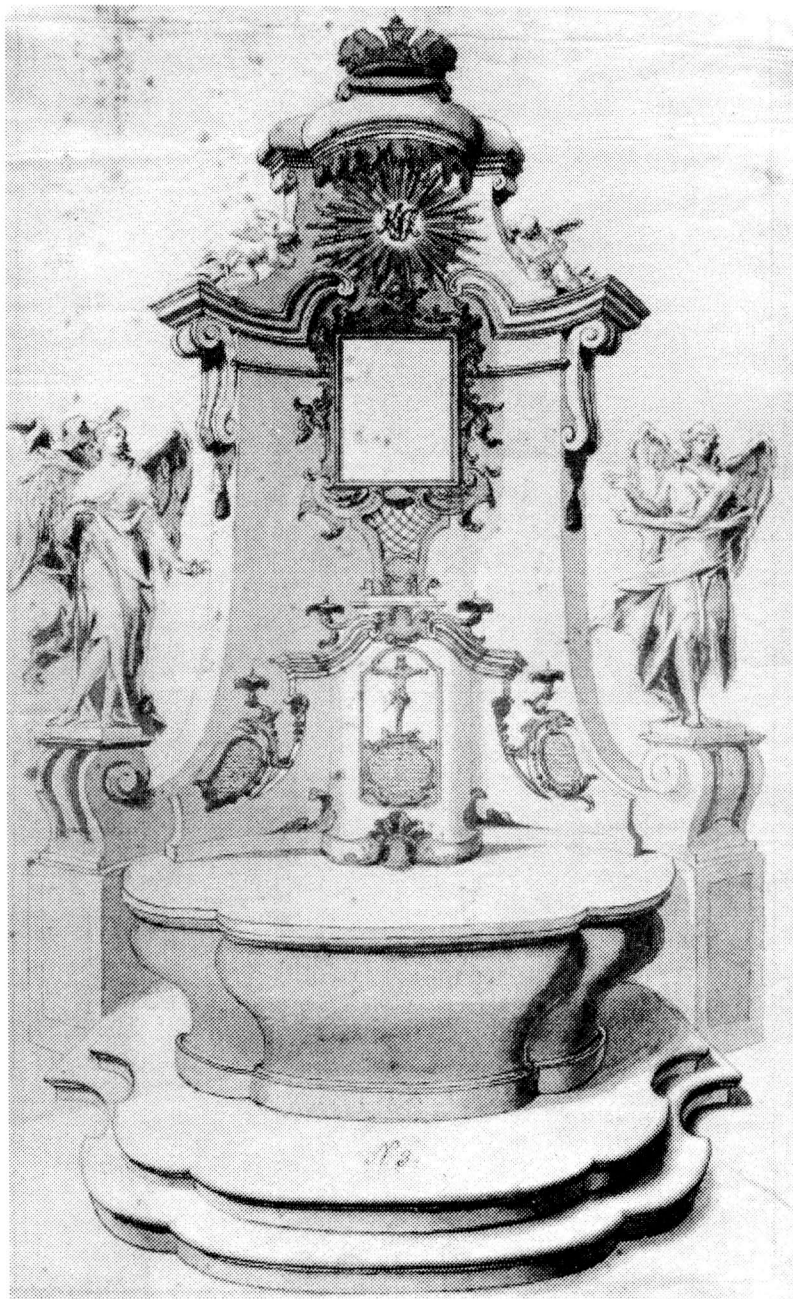

I. J. G. Thelot, Zadní strana „stříbrného“ oltáře brněnských augustiniánů.

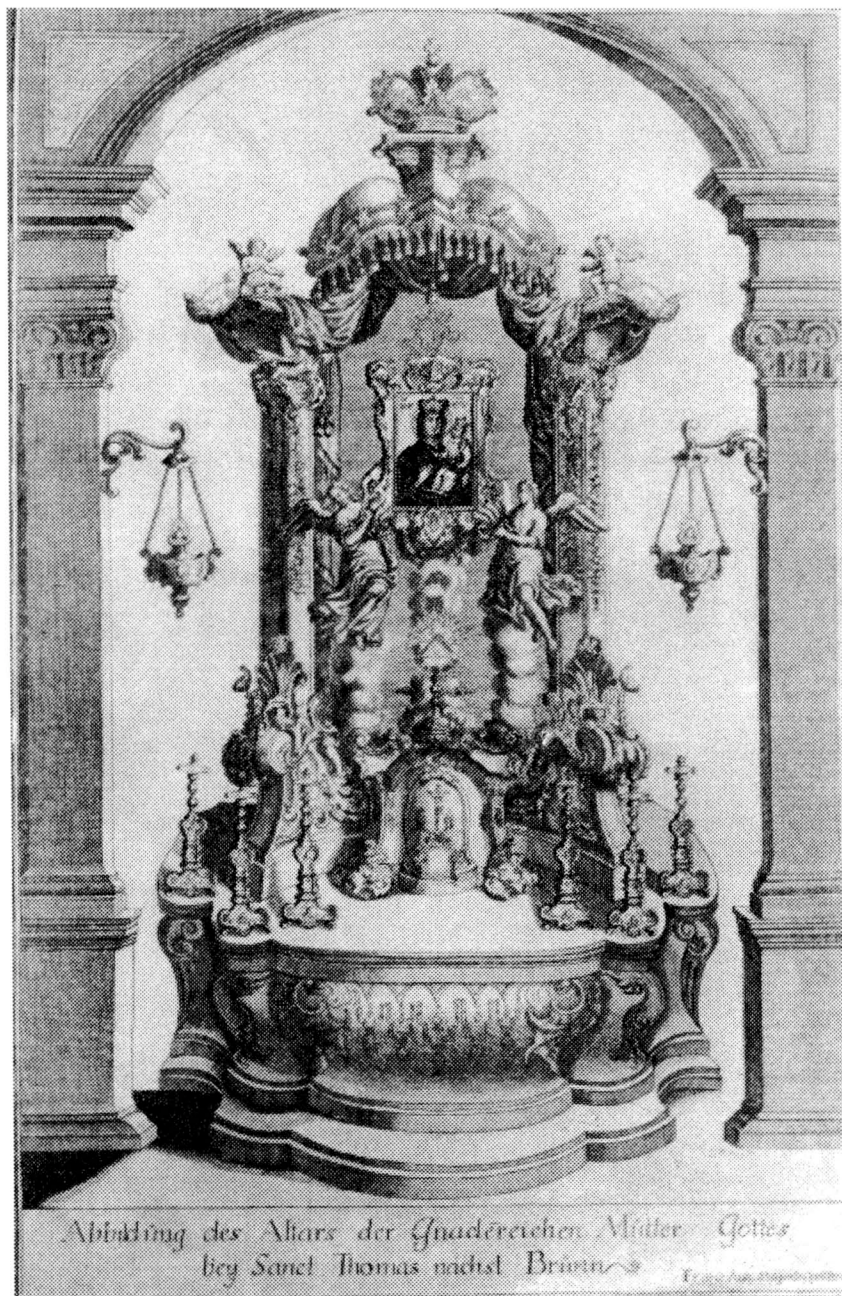

3. Anonym, Projekt „stříbrného“ oltáře brněnských augustiniánů, I.

JOHANN GEORG HERKOMMER A „STŘÍBRNÝ“ OLTÁŘ
U BRNĚNSKÝCH AUGUSTINIÁNŮ

4. Anonym, Projekt „stříbrného“ oltáře brněnských augustiniánů, II.

5. Fr. Ant. Mayer, Přední strana „stříbrného“ oltáře brněnských augustiniánů.